

ТУРКЧА ТИЛАК ВА ОЛҚИШЛАРНИНГ ЛИСОНИЙ МАНЗАРАСИДА РАНГЛАР

АРИПОВ МАҲАМАДЖОН

Ўқитувчи, ТДШУ

Аннотация. Охирги йилларда тилишунослик соҳасида тилнинг лексик-семантик ва грамматик хусусиятларидан келиб чиқиб турли даражадаги тадқиқотлар олиб борилмоқда. Шу жумладан халқ оғзаки ижодига доир бадиий манбаларнинг тил хусусиятларини ўрганиш бўйича ҳам самарали ишлар олиб борилмоқда. Кейинги йилларда мақол, фразеологизмлар билан бир қаторда тилак ва олқишлар (олқиш-қарғишлар)нинг тил хусусиятларига бағишланган илмий ишлар ва тадқиқотлар юзага келди. Булар маданий бирликлар сифатида фольклоришунослар томонидан ўрганилиб келинмоқда. Хусусан дoston, эртақ, тўй-маросим номлари, тўй қўшиқларининг тил хусусиятлари, ўзбек халқ топишмоқларининг лексик-семантик таҳлилига доир тадқиқотлар юзага келди. Шарқ халқларининг маданий ҳаёти билан bogʻliқ юқорида айтиб ўтилган соҳалар бўйича қилинган ёки қилинаётган ишлар хусусида маълумотлар етарли даражада эмасдек кўринади. Ушбу мақола туркча тилак ва олқишлар ва уларнинг лисоний манзарасида рангларнинг иштироки ҳамда бадииятига бағишланади. Тилак ва олқишларни ўрганишида эътибор қаратиш керак бўлган жиҳатлар мавжуд. Бу маданий бирликлар ҳам бадиий адабиётда ҳам расмий услубда учрагани билан оғзаки нутқга хос бўлган бирликлардир. Табиийки бундай мавзуда изланиш олиб бориш учун ўша халқнинг тафаккур тарзини билиш лозим бўлади. Олқиш сўзи қадимги туркий тилдан ўзлашган бўлиб, мақташ, шарафлаш, яхши истаклар тилаш каби маъноларни билдиради. Туркча тилак ва олқишларда рангларнинг иштироки ва бу рангларнинг истилоҳда келган ва англатган маъноларини ҳамда бадиий образини очиб беришга қаратилган. Аслида бизни ўраб турган борлиқ турли-туман ранглардан иборат. Ранглар нарсаларни бир-биридан ажратилиш учун муҳим воситадир. Оқ рангнинг тилакларда келган ўрни ва маънолари, қора рангнинг ҳам ижобий ҳамда салбий маънолари, яшил рангнинг тириклик ва барака сифатида тилакларда қўлланилганини кўриш мумкин бўлади. Булардан ташқари мақолада қизил, оқ рангларнинг синонимлари ҳақида ҳам мисоллар келтирилган.

Таянч сўз ва иборалар: Оқ- куч-қудрат, яшил-тириклик, “қора шаббода”.

Аннотация. В последние годы были проведены различные исследования в лингвистике, основанные на лексико-семантические, грамматические особенности языка. В частности, ведется эффективная работа по изучению языковых особенностей художественных источников по фольклору. Появились научные труды и исследования, посвященные лингвистическим особенностям пословиц, фразеологий, а также таким жанрам, как пожелания, восхваления (восхваления-проклятия). Они изучаются в качестве культурных единиц.

Проводились исследования названий эпосов, сказок, свадебных церемоний, языковых особенностей свадебных песен, лексического и семантического анализа узбекских народных загадок. Однако недостаточно информации о проделанной или проводимой работе в вышеупомянутых областях, связанных с культурной жизнью народов Востока.

Данная статья посвящена жанрам “Пожелание” и “Восхваление” в турецком языке, применению в них языковых и художественных приемов, а также аспектам, на которые следует обратить внимание при их изучении.

Несмотря на то, что эти культурные единицы можно встретить и художественной литературе и официально-деловых бумагах, они относятся к разговорному стилю. Чтобы исследовать эти жанры, необходимо хорошо знать образ жизни и мышления этого народа.

Слово восхваление происходит от древнетюркского языка и обозначает хвалить, чтить, желать добрых пожеланий. Участие красок в турецких пожеланиях и восхвалениях направлено на раскрытие значений и их художественного образа. Жизнь сама по себе богата красками. Они помогают нам

различать одну вещь от другой. Незаменимо место белого цвета в добрых пожеланиях, черный цвет может быть и с отрицательным, и положительным значением, зеленый цвет всегда являлся цветом жизни, молодости, благосостояния. В статье также подобраны синонимы к красному и белому цветам.

Опорные слова и выражения: белая сила, зеленая жизнь, черный ветер.

Abstract. In recent years, various levels of research in the field of linguistics have been carried out, based on the lexical-semantic and grammatical features of the language. In particular, effective work is being done to study the linguistic features of artistic sources on folklore. In subsequent years, scientific papers and studies appeared on the linguistic features of proverbs, phraseologies, as well as wishes and applause (applause-curses). They are studied by folklorists as cultural units. In particular, research was conducted on the names of epics, fairy tales, wedding ceremonies, the linguistic features of wedding songs, the lexical and semantic analysis of Uzbek folk riddles. It seems that there is not enough information about the work done or ongoing in the above areas related to the cultural life of the peoples of the East. This article is dedicated to Turkish wishes and applause, as well as the participation and art of colors in their linguistic landscape. There are aspects that should be considered when studying wishes and applause. These cultural units are characteristic of oral discourse, although they are found in both formal and formal literature. Naturally, in order to conduct research on such a subject, it is necessary to know the way of thinking of these people. The word applause comes from the ancient Turkic language and means praise, honor, wish good wishes. The participation of flowers in Turkish wishes and applause is aimed at revealing the meanings and artistic image of these flowers in terminology. In fact, everything around us is made up of different colors. Colors are an important tool for distinguishing things from each other. You can see the place and meanings of white in desires, the positive and negative meanings of black and the use of green in life as blessings and blessings. In addition, the article provides examples of synonyms for red and white.

Keywords and expressions: White power, green life, "black wind".

Инсон ҳаётида рангларнинг ўрни бекиёсдир. Биз яшаб турган ҳаётимизни рангларсиз тасаввур қилишимиз қийин. Қачон, қаерда, нима иш қилмайлик рангларга дуч келамиз. Ранглар ҳақидаги саволга Абу Носир Фаробий: “Ранг ялтироқ жисмнинг нимага ялтироқ бўлганининг чегарасидир, у жисмларнинг юзида ифодаланади”¹, – деб жавоб берган эди. Аслида ранглар ҳақида дастлабки тасаввурлар инсониятда қадимги даврлардан бошланган. Анимистик, тотемистик, фетишистик ва илоҳий қарашлар бошланиши билан бу саволларга турли жавоблар берилган. Ранглар миллат, элат ва қабилаларнинг урф-одати, диний-этикодий қарашлар натижасида ҳар бир халқда турли талқинлар қилинган. Ибтидоий даврда инсонлар асосан, оқ, қизил ва қора рангларни билган, қолган ранглар улар ҳаётида унчалик катта аҳамиятга эга бўлмаган, деган фикрлар бор. Бу уч ранг ўша даврда яшаган инсонларда диний-фалсафий қарашлари ҳақида тасаввур мавжудлигини ифодалайди. Қадимги давр одамлари барча рангларни тўлиқ илғай олмаганлар, ранглар ибтидоси, уларнинг тадрижий ривожини, маъно қўламининг кенгайиши тадқиқ этилган барча тадқиқотларда кузатиш мумкин.² Бизни ўраб турган борлиқ ранг-барангдир. Нарсаларни шу ранглари орқали бир-биридан ажратамиз. Ҳаётимизда шундай ҳолатлар бўладики, биргина ранг орқали уни ифодалай оламиз. Оқ, қизил, қора рангларнинг дастлабки мифологик тасаввури ҳақида этнограф олима Л.Миранова шундай ёзган: “Қизил рангда ибтидоий одам қон, олов, иссиқлик ва қуёшни кўрган”.³ Вақт ўтиши билан инсонларнинг кундалиқ яшаш тарзидаги қилган ишлари анъана

¹ Абу Носир Фаробий. Фалсафий саволлар ва уларга жавоблар. – Тошкент: Фан, 1953. 74- б.

² Мифы народов мира. Энциклопедия Т2.-М., 1982. с.-107.

³ Рўзиева М.Ё. Ўзбек халқ қўшиқларида ранг символикаси.- Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – Тошкент, 2017. 12-б.

ва одатларга айланган ва ўзига хос тарзда маданий қатламнинг юзага келишига туртки бўлди. Халқ маросимлари ва одатлари фольклорга айланди. Туркий халқлар маросим ва фольклорида рангларнинг ўзига хос рамзий маъноларга эга эканлигини кўриш мумкин. Ранглар ҳар бир халқ фольклорида мақол, ибора тилак, олқиш ва дуоларнинг бадиийлигини орттиришда рамзий маънода фаол қўлланилади. Ранглар ҳар бир соҳа бўйича турли маъно касб этади. Ҳар бир халқ фольклорида ранглар бир хил ўринда айнан ўша маънони билдирмаслиги ҳам мумкин. Рангларнинг семантик доираси халқларнинг диний, эътиқодий, ижтимоий-сиёсий ҳамда маданий характери билан ўзаро боғлиқдир.

М.Жуманазарова ўзининг илмий изланишларида ранглар хусусида ҳам кўплаб маълумотлар келтириб ўтган. Ҳар бир ранг ўзида маълум мантикий таассурот кодини ташиганлиги учун ҳам ранглар гаммасида маъно ифодаловчи, информатив, коммуникатив, эстетик ва бадиий-поэтик хусусиятлари қадимдан маълум. Ранглар воситасида экспрессивлик ҳосил қилиш қадимдан мавжуд. Инсоният тарихида рангларнинг хилма-хил рамзий маънолари мавжуд бўлиб, улар муайян этник гуруҳларнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маънавий ва маърифий ҳаётига тегишли маълумотларни ифодалаган. Шарқ халқлари қадимдан сайёра ва ҳафталарни турли рангларда ифодалаганликлари ҳақида манбаларда келтириб ўтилганидан хабаримиз бор. Мисол учун дунёнинг тўрт тарафини тўрт хил ранг билан шарқ қўқ, ғарб оқ, жануб яшил, шимол қора ранг билан ифодалаганлар.

Ранглар хусусида филология йўналиши бўйича жуда кўп илмий ишлар олиб борилган. Рус ва Европа олимларидан С.С.Алексеев, Р.Ганж, И.В.Гёте, А.Кононов, Л.Н.Миронова, О.Т.Молчанова, М.Саидов, С.М.Соловьев, Дж.С.Тримингэм, Ш.М.Шукуров ва бошқалар ўз изланишларида рангларнинг турли хусусиятларини ўрганганлар. М.Содиқов, Б.Бафоев, С.Ҳасанов, И.Ҳаққулов, Ё.Исоқов, С.Жуматованинг ишларида ҳам рангларнинг тури, ранг билан боғлиқ рамзий образлар, ранг символикаси каби масалалар ҳам таҳлил ва талкин этилган.¹

Ўзбек халқ маросимлари ва фольклорида ҳам оқ, қизил, қора рангларнинг умуминсоний рамзий маъноларга эга эканлигини кўриш мумкин. Жумладан, ранг билан боғлиқ сифатлашлар ҳақида сўз борар экан, бу ўринда оқ рангнинг тарихига, фольклор намуналарида қўлланилган таърифларни ҳам кўриб чиқишни лозим топдик. Оқ ранг туркийларда куч-қудрат, адолат ва асликни билдирган. Ҳозиргача халқ тилида, жумладан, достонлар тилида ҳам сақланиб қолган “оқ суяк” иборасининг “асл”, “улуғ насаблик” маъноларда қўлланилиши кутатилади.² Оқ ранг ғазал, рубоий ва шеърларнинг бадиий таҳлилида софлик, тўғрилиқ, яхшилик, ёруғлик, адолат, гўзаллик, ҳалоллик, маъноларида келади. Кундалик ҳаётимизда оқ рангни билиштиёр ёки беихтиёр бир қатор омилларга нисбатан ишлатиб келамиз. Сўзимизнинг исботи учун оқ сут ранги оқ бўлиши билан онанинг берган сутига нисбатан ҳалол, покиза, муқаддас сифатида улуғланишини ҳам мисол қилиб келтириш мумкин. Бадиий асарларда халқимиз орасида анъанавий тўй маросимларида ранглар рамзига алоҳида эътибор берилади. Масалан, никоҳ маросимлари билан боғлиқ анъаналарда оқ ранг муҳим ўринга эга.

¹ Жуманазарова Г.У. “Фозил Йўлдош ўғли Достонлари тилининг лингвопоэтикаси (лексик-семантик, лингвостилистик ва лингвостатистик таҳлили)” филология фанлари доктори илмий даражаси учун ёзилган диссертацияси. Тошент.- 2017 й. 161.б.

² Жуманазарова Г.У. “Фозил Йўлдош ўғли Достонлари тилининг лингвопоэтикаси (лексик-семантик, лингвостилистик ва лингвостатистик таҳлили)” филология фанлари доктори илмий даражаси учун ёзилган диссертацияси. Тошент.- 2017 й. 161.б.

Бу маросимдаги оқликлар (оқ ранг билан боғлиқ рамзийликлар) ёшларнинг бахтли турмуши ва порлоқ келажаги рамзини ифодалаб келади.¹

Туркларнинг маданий ҳаётида ўзининг бебаҳо ўрнига эга бўлган тилак, олқиш ва дуоларда ранглар алоҳида ўринга эга. Шу билан бирга ранглар рамзий маънода шакл ва туб мазмунга эга эканлигини унутмаслик керак. Уларни айтган вақтимизда ранглар поэтик маъноси билан луғавий маъносига алоҳида эътибор қаратамиз. Дуолар ва тилакларнинг услубий тузилиш жиҳати ҳам эътибордан четда қолмайди. Шу билан бирга, инсон эшитганда қулоққа ёқадиган илиқ сўзлар, ҳамда унинг янада гўзал бўлиб эшитилиши учун қўлланиладиган турли тасвирловчи воситалари билан айтиладиган тилакларнинг ранг-баранглиги инсонни руҳлантиради. Дуога қўл кўтарган тилак билдираётган инсоннинг сўз қўллаш санъати тингловчи учун завқ бағишлаши билан бирга, қилинган дуо ва айтилган тилакни ижобат бўлишига албатта ишонади. Яхшилик, ёмонлик, эзгулик, ғам ташвишли вазиятлар сўз билан тарифланаётганда ранг орқали уни лўнда қилиб ёки нозиклик билан тушунтириш мумкин. Ранглар турк фольклорида ижобий ҳамда салбий ҳолатларни ифодалаганини кўп учратишимиз мумкин. Биргина қора ранг ифодалайдиган вазиятларни кўплаб мисолларда кўришимиз мумкин. Туркий халқлар тарихининг шоманлик даврида оқ ранг улуғлик, адолат, кучлилик маъноларида кенг қўлланилгани ҳақида маълумотлар учрайди. О.Т.Молчановнинг ёзишича, олтойликларда оқ ранг тўғрилиқ, улуғворлик, шу билан бирга, улуғ тангрининг яратувчанлик ва яхшилик кучларини йиғувчиси сифатларини ҳам билдирган. Жанубий Сибирдаги туркий халқларда оқ ранг эпик ва тарихий ном сифатида ҳам учрайди. Туркий халқлар фольклор намуналарида оқ ранг йигит, эр киши маъноларида қўлланилган. Оқ рангнинг инсон ҳаётидаги ўрни ҳақида ҳам бир қанча вазиятларда ижобий ранг сифатида келганлигини кўришимиз ва учратишимиз мумкин. Оқ ранг бу эзгулик, поклик, ғалаба, шон шухратни ифодалайди. Фольклор асарларида “ранглар оппозицияси кўп учрайдиган ҳодиса” бўлганлиги учун алоҳида тадқиқотни талаб этади.²

Туркча тилак, олқиш, дуоларда ҳам рангларнинг ҳам ижобий ҳамда қарғиш, баддуо сифатида қўлланилганини кўриш мумкин. Ранглар қўлланиб айтилган тилак ҳамда дуоларни кичик бир гуруҳга жамлаб семантик жиҳатдан ўрганиш мақсадга мувофиқдир. Қуйидаги гуруҳда ранглар иштирок этган тилак ва дуолар акс этган.

Ранглар фольклорда мазмунга эга. Поэтик маъно ранг билан боғлиқ образ ботинида яширин келади. Муайян матнда бу яширин поэтик маъно халқнинг ушбу образ ҳақидаги тасаввур-тушунчалари асосида англашилади.³

Ўзбек халқ маросими ва фольклорида, хусусан тўй маросими билан боғлиқ урф-одатларда ранглар рамзига алоҳида эътибор қаратилгани каби туркларнинг никоҳ тўй маросими вақтида айтилган тилаклардаги ранглар рамзига ҳам катта эътибор қаратадилар.

Ak duvaklar⁴ takasin. (L.A.S.482.) “Оқ рўмол ўраш насиб қилсин.” Бу тилак турмуш қуриш насиб қилсин, деган маънода айтиладиган тилаклардан бири бўлиб, қизлар учун айтилади. Келинлик либоси кийган қиз, оқ рўмол ёки оқ ёпинчиқ билан ўз уйдан, келин бўлиб

¹ Рўзиева Моҳичеҳра Ёкубовна “Ўзбек халқ қўшиқларида ранг символикаси” филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. Тошкент-2017.-Б.13

² Якуббекова Мунаввар Мухамедовна Ўзбек халқ қўшиқларининг лингвопоэтикаси Филология Фанлари Докторлик диссертацияси .-Тошкент.2005.-Б.203

³ Рўзиева Моҳичеҳра Ёкубовна “Ўзбек халқ қўшиқларида ранг символикаси” филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. Тошкент-2017.-Б.50

⁴ duvak-келинларнинг оқ ёпинчиғи

борадиган уйига олиб кетилади. Қизларга оқ рўмол ўраш насиб қилсин, деган маънода айтиладиган тилак, дуолардандир. Бу ерда **ак “ок”** *duvaklar* рўмол ёки ёпинчиқ маъноларида келган. Оқ ранги тилак таркибида қўлланилмоқда. Рангнинг бадий талқинига келадиган бўлсак, бу ўринда рамзий маъно касб этмоқда. Ранглар ҳар бир соҳа табиатига кўра турлича маъно касб этади. Шу билан бирга унутмаслик керакки, оқ рангнинг поклик, тозаллик маънолари ҳам мавжуд. келин тоза ва покиза бўлиб ўз жуфти ҳалолига бормоқда деган маънолар ҳам келиб чиқишини кўриш мумкин. Турк тилининг изоҳли луғатида оқ шунчаки ранг ифодаловчиси эмас, қўллаш мумкин бўлганда бир қанча маънолари ҳам келтириб ўтилган. Шулардан айрим мисоллар **Ак-** Тоза. Тўғри. Муаммосиз, роҳат маъноларида ҳам қўлланилади. Фикримизни янада бойитиш мақсадида ўзбек тилидаги оқ ранг билан боғлиқ айрим лексик-семантик бирликларни кўриб чиқамиз. Масалан: *оқ фотиҳа*-яхши тилакли йўлланма-розилик, эзгулик, беғаразлик; *оқ юз*- тоза, бенуқсон, поклик, беқиёслик; *оқ қиз*-чиройли, ғуборсизлик, гумондан хоилик; *оқ бадан*-гўзал, тоза, беқиёслик, хосиятлилик; *оқ упак*- тоза, авайланадиган, аяладиган; *оқ таёқ*- кулай, фаолият-бехатарлик; *оқ соқол*-ёшининг улуғлиги, кўпни кўриш-ардоқлилик; *оқ сут*-пок лўқма, энг зарур овқат, эзгулик, яхшилик таоми, авайловчи озуқа, куч берувчи хосиятли емиш каби.¹

Ellerin yeşil ola. (L.A.S.412.) “қўлларинг яшил бўлсин”. Қўл қачон яшил бўлади? Бу тилак тўйи бўлаётган қиз куёвни уйига борганда икки қўлининг кафтига яшил барг қўйилади ва бирининг устига асал, иккинчисининг устига ёғ қўядилар. Бундан мақсад турмуши асалдек ширин ва хонадонида доим ёғ бўлсин, деган тилақдир. Келин бўлиш насиб қилсин, борган жойингга қут-барака билан боргин, деган маънода қизлар учун бу тилак айтилади. Тилакда қўлланиладиган рангда яширин маъно ётибди. Бу тилакни тушунишда шубҳасиз халқ тафаккурини англаш керак бўлади. Шу билан бирга, турк тилида *yeşil* яшил ранг нафақат ўт ўлан, майса ва дарахт баргини ифодалайди, тириклик, ҳаётни ҳам ифода қилади. Ундан ташқари барра маъноси ҳам мавжуд.

Allah sana kara kaşlı kara gözlü gelinler versin. (L.A.S.481.) – “Аллаҳ сенга қора қошли, қора кўзли келинлар берсин”. Ушбу тилакда қора қошли қиз ҳақида сўз бормоқда. Қизлар кўриниши жиҳатдан қоши қора, кўзи қора деб таъриф берилганда унинг тана ранги оқ ёки оппоқ юзли эканлиги тушунилади. Аслида инсоннинг қоши доим қора, аксарият инсонларнинг кўзлари ҳам қорадир. Қош ва кўз инсоннинг энг гўзал зийнатидир. Қош қалин бўлса, тим қора кўринишда бўлиб нисоннинг чехрасида яққол кўринади. Тим қора қош ва қора кўз қизларнинг ҳуснига ҳусн қўшади. Бундай қизлар асрлар оша неча-неча дostonларда, бадий асарлардаги йигитларнинг орзуси сифатида гўзаллиги тараннум қилиб келинади. Бу тилакда **kara kaşlı “қора қошли” kara gözlü “қора кўзли”** сўзлари ранг тасвирни ифодаламақда.

Турк тилининг изоҳли луғатида қора ранг

1. *оқ рангнинг тескариси.*

2. *мажозий маънода ёмон.*

3. *хайрсиз, эзгусиз.*

4. *юзни шувут қилувчи, доғ.*

5. *туҳмат* каби маъноларда изоҳланган.

¹ Жуманазарова Г.У. “Фозил Йўлдош ўғли Дostonлари тилининг лингвопоэтикаси (лексик-семантик, лингвостилистик ва лингвостатистик таҳлили)” филология фанлари доктори илмий даражаси учун ёзилган диссертацияси. Тошент.- 2017 й. 166.б.

Улардан ташқари, изоҳли луғатда 130 дан ортиқ **kara** (қора) сўзи билан бошланадиган сўз ва сўзли бирикмалар изоҳланган. Уларнинг орасида ижобий ва салбий маънони билдирадиган сўз ва сўз бирикмалари келтирилган.

Турк афсоналарида қора ранг ҳам ижобий ҳамда салбий ўринларда жуда кенг қамровда қўлланилган. Ранглар орасида қора ранг қўлланилиш жиҳатдан сермахсул рангдир. Қора ранг кўп ўринларда қайғу, ёвузлик, мотам, ўлим, фалокат каби салбий тимсоллар сифатида манбаларда учрайди. Инсон бу дунёдан ўтганда унинг яқинлари қора рангдаги либос киядилар. М.Ёқуббекова халқ кўшиқларидаги қора рангда шубҳали бир сир борлигини, у гоҳ муборак, гоҳ маъшум кайфият уйғотишини таъкидлайди.

Турк афсоналарида шимолдан эсган шамолни **karayel** “қора шаббода” деб айтганлар. Қиш қахратони, қаттиқ келса **karakis** “қора қиш” деб айтганлар. Шу билан бирга ижобий ўринларда ҳам кўп қўллаганлар. Мисол учун қизларнинг гўзаллигини тараннум этишда қошини, кўзини қоралиги алоҳида эътиборда бўлган. Айниқса афсоналарда қора байир отлар юкори даражада улуғланган. Тўй тантаналарда, қора кўчкор олиб бориш ёки ҳадя қилишда, айнан қора рангдагиси танланган.

Göğsün beyaz tüylü olsun. (L.A.S.511.) “кўксинг оқ тукли бўлсин.” **beyaz tüylü** “оқ тукли” инсоннинг соч ва соқоли аслида қора ёки қўнғир ва шунга яқин рангларда бўлади. Вақт ўтиши билан бу туклар табиий йўл билан оқара бошлайди. Соч оқариши умуман тукларнинг оқариши бу кексалик аломати ҳисобланади. Ўзбекларда “бошингиз оқариб ўтирсин” деган тилак бор. Кекса инсонга умр тилаш мақсадида айтилади. Кўксингиз оқ тукли бўлсин тилаги ҳам узоқ умр кўришни тилаб айтилган тилақдир. Инсоннинг бошидаги сочининг оқариши ҳар бир инсонда турлича кечади. Яъни кимдадир тезлик билан, яна кимдадир секинлик билан. Инсоннинг кўксидаги тукларнинг оқариши ҳам узоқ вақт давом этадиган жараёндир. Бу тилакда **beyaz** “оқ” ранги қўлланилмоқда. Турк тилида оқ рангни ифодаловчи икки лексема мавжуд бўлиб, бу иккиси ҳам аслида бир маъно ифодаланади. **Beyaz** оқ ранг турк тилининг изоҳли луғатида қуйидаги маънолари келтирилади;

1. оқ, қоранинг қарам-қаршиси.
2. шу рангда бўлган.

Турк тилининг изоҳли луғатида **beyaz билан** боғлиқ сўз ва сўз бирикмалари сони 21 тани ташкил қилади.

Араб тилида **abyadu-оқ ранг** (музаккар жинсда), **baydau- оқ ранг** (муаннас жинсда) шаклидан ясалган. Араб тилида ясалиши шаклига эътибор берган ҳолда турк тилида фонетик ҳодисага учраши натижасида **beyaz** шакли келиб чиққан, деб айтиш мумкин. **Beyaz** асли арабча ўзакли сўз ҳисобланади.

Ak yazının önünden, ak bulutun üstünden gök ayazın önünden gök bulutun üstünden

Gök Tanrıya doğru git. (L.A.S.512.) “оқ ёзувнинг олдидан, оқ булутнинг устидан мовий аёзнинг олдидан, мовий булут устидан Кўк Тангрига тўғри бор.”

(Yavrum)kızıl gül tahtın olsun Gölgesinde yataşın. (L.A.S.1118.) “(болам) қизил гул тахтинг бўлсин, сен соясида ётгин.”

Қизил ранг кишилар руҳияти ва ҳиссиётига нисбатан ўзининг таъсирчанлиги билан бошқа ранглардан ажралиб туради. Бу ранг халқ орасида ҳаёт, сиҳат-саломатлик, хурсандчилик, ғалаба, олов ва қон рамзи сифатида кўпчилик халқлар этнографияси ва фольклорида ишлатилади. Ўзбек фольклорида қизил ранг хусусида М.Ёқуббекова қизил сифатлашни қизил бет, қизил гул, қизил юз, қизил дурра, қизил упак, қизил хўроз, қизил юлдуз каби бирикмалар ҳосил бўлишини таъкидлаб, унинг қирмизи ва алвон сингари синонимлари мавжудлигини

айтади. Турк тилининг изоҳли луғатида ҳам қизил рангнинг *kırmızı* ва *al* синонимлари мавжуд. Буларнинг барчаси айна маънода қўлланилади. Бизнинг фикримизча ўзаро синоним бўлган бу *kırmızı* ва *al* рангларда *kızıl* вариантыга қараганда бадийлик оттенкаси кучли.

Mavi *gözlü sevdiğim yalanın kadar yaşa.* (L.A.S.1209.) – “мовий кўзли севгилим, ёлғонинг қадар яша”. (*Yalan söyleyenlere*) *Yalanın kadar yaşa* “(ёлғон гаприганларга) ёлғонинг қадар яша.” Ушбу тилак бир вақтнинг ўзида ҳам ижобий, ҳам салбий тилак ҳисобланади.

Ушбу тилакда мовий кўзли инсон ўз севгилисига ёлғон иш қилган ёки ёлғон гап гапирган. У ўз севгилисининг ёлғоничалик яшашини тиламоқда. Инсон учун энг аввало ҳаётда тўғри сўз бўлиш лозимдир. Ҳаётда тўғри сўз инсоннинг юзи доим ёруғдир. Чунки айтадиган сўзида ёлғони бўлмаганлиги учун умри давомида хотиржам, хавф-хатардан узоқ ҳолда яшайди. Ёлғончи эса айтган ёлғонлари фош бўлишидан хавотирда, айтган ёлғонлари фош бўлса, бошига қандай кулфатлар ёғилишидан хавотирда яшайди. Ёлғончининг айтган ёлғонлари фош бўлса, юзи қора, инсонларнинг нафратига кўмилиши аниқдир. Оналар ўз ворисларининг бу каби ёмон аҳволга тушмаслигини истаб, ўз аллаларида дуо ва тилак билдиришган. Бу тилак қайсидир маънода қарғиш бўлиши ҳам мумкин. Бу тилакда **mavi** “мовий” ранги иштирок этган.

Туркча аллаларда сўз санъатининг барча жанрларида бўлганидек, инсон асосий ўринда туради. Аллаларнинг лирик қаҳрамони фарзандга, эзгулик уни эркалаб ардоқлаш, таъриф тавсифлар, ўз ҳис-туйғуларини поэтик воситалар орқали ифдалашда ранг билан боғлиқ сифатлашларга жуда бой. Аллаларда эмоционаллик кучли. Фарзандга нисбатан қўлланилганда энг хосиятли ранглар, энг ижобий сифатлар, суйиш, ардоқлаш ва эркалаш, лирик қаҳрамонларнинг ҳис-туйғулари билан мукаммалроқ ва таъсирчанроқ қилиб ифодалашга ҳаракат қилинган. Ташқи жозиба, табиати ва хулқига оид сифатлашлар воситасида қаҳрамон ҳақида тассавур яратиш кўзда тутилади. Бу билан тингловчининг эътиборини тортиб, поэтик тассуротнинг кучайишига йўл очади. Бадий тасвирдаги таъсирчанлик эмоционал-экспрессивлик нисбатан кучлироқ бўлади.

Kara *kaşlı, zeytin gözlü,*
Beyaz *yüzlü, doğru sözlü,*
İpek saçlı, tunç bilekli,
Temiz yürekli olasın kuzum. (TNH.303.)
 Қора қошли, зайтун кўзли,
 Оппоқ юзли, тўғри сўзли,
 Ипак сочли, метин билакли,
 Тоза юракли бўлгин кўзим.

Ушбу тилак шеърӣ кўринишдаги тилаклардан бўлиб, бу алла айтаётган онанинг ўз боласига қилган дуоларидандир. Аллаларда оналарнинг ички кечинмаси марказий ўринни эгаллайди. Унинг ҳис-туйғулари, келажакдаги орзу-умидларини рўёбга чиқишини исташи каби муҳим кечинмаларни сўзлайди.

Она ўз фарзандига **kara kaşlı** “қора қошли”, яъни қошлари қора инсон сийрак қошли инсонларнинг олдида гўзаллиги билан ажралиб туради. *zeytin gözlü* зайтун меваси шаклига кўра бироз чўзинчоқ бир оз юмалоқ кўринишда бўлади. Зайтун тўқ кўк ёки қора рангда бўлади. Ўзбекларда болаларнинг **кўзи мунчоқ** деб, таъриф берадилар. Билдираётган **beyaz yüzlü** “оқ юзли” инсоннинг юзи оқ ранг жихатдан ҳам бўлиши мумкин ёки тоза, пок, ёруғ юзи бўлиш маънолардаги оқ юз ҳақида ҳам тушуниш мумкиндир. *İpek saçlı*, “ипак сочли” ипак табиий мато бўлиб, у ниҳоятда майин ҳамда ёқимли ҳисобланади. Соч инсонга ташқи

кўриниш борасида ўт аҳамиятли ҳисобланади. *tunç* сўзи турк тилида қизғиш, қаттиқ метал жисмлардан бири ҳисобланади.

Туркча тилак, олқиш ва аллаларда ранг рамзларда асосан *ak, beyaz, kırmızı, kara, yeşil, mavi* (оқ, қизил, қора, яшил, кўк (мовий)) ранглар фаол қўлланилган. Ўзбек лирик қўшиқларида ҳам ранглар билан боғлиқ рамзий образлар, бадий тасвирлар жуда кўп учрайди. Бунинг асосий сабабларидан бири рангларнинг инсон руҳий оламига яқинлиги ва руҳиятга таъсир кўрсата олишидир. Лирик қўшиқларда келувчи ранг рамзлари бирикма ҳолда бўлади.

Туркча тилак ва олқишларни лексик-семантик ва лингвопоэтик жиҳатдан ўрганишда кўзга ташланадиган асосий хусусиятлардан бири уларнинг таржима қилишда юзага келган туркча сўзларнинг айримларининг юзага келтирган маъно ва мазмунини тушунишда халқлар ўртасида маданиятларнинг илдизи бир эканлигини кўрсатувчи айрим далилларни кузатиш мумкин. Ҳар бир халқнинг яшаш шароити, тарихи, фольклори, адабиёти ва санъатида ўзига хос бўлган кўриниш тизими мавжуд.

ТУРК ТИЛИДА ҲАЙВОН ОТЛАРИ ВОСИТАСИДА КИШИ КЎРИНИШИ ВА ХАРАКТЕР ХУСУСИЯТЛАРИНИ ИФОДАЛОВЧИ СЎЗЛАР

САЛИМОВА ЗЕБО

Ўқитувчи, ТДШУ

Аннотация. Ушбу илмий мақола инсон қиёфаси ва характер хусусиятларини беришда ҳайвон ёки ўсимликлар номларидан фойдаланиш масалаларига бағишланади. Зооним ёки фитонимлар орқали инсон қиёфасини ифодалашда тил имкониятларининг кенглиги кўриб чиқилади. Турк тилида зоонимлар ва уларнинг ўзбек тилидаги муқобили берилган. Ҳайвон образлари орқали инсон қиёфасини акс эттириш, уларнинг характерларини очиб беришда тилнинг сўз бойлигига эътибор қаратилади.

Таянч сўз ва иборалар: тил, инсон қиёфаси, характер, зооним, фитоним, образ, портрет, ижобий, салбий, ташқи кўриниш, ўхшатиш, образ, муқобил, эквивалент, тил доираси, маъно кўчиши.

Аннотация. Данная научная статья посвящена использованию названий животных или растений при описании портрета и характера человека. Исследуется лексическое богатство языка при описании человеческой внешности через зооним или фитоним.

Опорные слова и выражения: личность, характер, зооним, фитоним, образ, портрет, позитив, негатив, внешность.

Abstract. This scientific article deals with the use of animal or plant names in giving human appearance and character traits. The ability of language to express human appearance through zoonim or phytonim is examined.

Keywords and expressions: personality, character, zoonim, phytonym, image, portrait, positive, negative, appearance.